

Godsejernes nej til flere reformer

Med udgangspunkt i vestfynske godsejeres holdninger og aktiviteter i 1780'erne undersøgges godsejernes rolle i landboreformerne i Danmark

Af *Karl Peder Pedersen*

De gode tider og landboreformerne

Tiden fra 1750 til 1800 var vækstår i dansk økonomi. Drivkraften kom fra de stigende landbrugspriser, som satte voldsomt skub i landets altdominerende hovederhverv. I de første mange år prøvede man at øge produktionen, og dermed indtjeningen, indenfor de gammelkendte rammer, men på et tidspunkt opstod spørgsmålet, om ikke det var muligt gennem større eller mindre ændringer af landbruget at forøge profitten endnu mere. Med et fortærsket slogan fra 1960'erne drejede det sig om at gøre gode tider endnu bedre. En hel del af disse forandringer – eller reformer, som eftertiden kaldte dem – kunne uden videre sættes i værk af den enkelte godsejer eller gårdmand, og snart begyndte man mange steder at eksperimentere med nye ideer og metoder. Markerne blev drevet mere rationelt, og jordbehandlingen intensivredes. Der blev importeret bedre kornsorter, samtidig med at kløveravlens kraftig vind i sejlene – blot for at nævne nogle af de vigtige, nye tiltag. Under denne proces gjorde de involverede landmænd snart den erfaring, at større ændringer nemt bragte dem i karambolage med gældende love. De enevældige forordninger udstak nogle rammer, som låste livet på landet fast i

---

Karl Peder Pedersen, cand.mag. f. 1952. København, medstifter af International Association for the Research on Peasant Diaries, har bl.a. publiceret: Vestfynske fæstebønder, Odense 1984, »En vestfynsk fæstebonde«, Bol og By 1985: 2, »Fri os fra ekstraskatten«, Fynske Årbøger 1987 samt bøger og artikler om Tranquebar.

mønstre, der føltes mere og mere forældede, og derfor måtte de gode konjunkturer næsten automatisk på et eller andet tidspunkt føre til et stærkt stigende ønske om at få gennemført politiske ændringer, således at de værste hindringer for den igangværende økonomiske udvikling fjernedes.

Allerede i slutningen af 1750'erne var staten startet på at ændre lovgivningen, således at mulighederne for mere grundlæggende innovationer på landet forbedredes. Man lagde ud med nogle forordninger, som skulle stimulere ophævelsen af det gamle dyrkningsfællesskab. Det havde fungeret fint i århundreder, men var nu blevet overhalet af den økonomiske og teknologiske udvikling, og derfor virkede det som en hæmsko for mere rationelle dyrkningssystemer. Målet var en ny jordfordeling, der afskaffede strimmelbruget og fællesgræsningen, og i stedet samlede den enkelte gårds jorder på få steder. Dermed ville ejer og bruger få fuld råderet over jorden, og det fandt man var en forudsætning for en mere rationel udnyttelse af agrarressourcerne. 1750'ernes udskiftningsforordninger fik i de følgende årtier flere efterfølgere, og det hele samledes i 23. april 1781-forordningen, der kom på et tidspunkt, hvor udskiftningerne var godt i gang mange steder.

Samtidig med at man arbejdede på at gøre landbrugsdriften mere rationel, begyndte staten også at interessere sig for andre sider af landlivet. Så tidligt som i 1769 afskaffedes en væsentlig del af diskriminationen af selvejerbønderne, men ellers var det i første række fæstebøndernes situation, der kom i søgelyset. Hoveriet havde man i 1771 prøvet at begrænse fra centralt hold, men da forordningen kort tid efter blev tilbagekaldt, satte denne indsats sig ingen dybere spor.

I 1784 tiltrådte en mere progressiv regering, der snart satte landboreformer på programmet. Hvad angik udskiftningen var der ikke brug for flere store initiativer. Derimod var der et påtrængende behov for at forbedre fæstebøndernes retsstilling. De herskende tilstande, som gjorde bønderne helt afhængige af godsejerne, fandt man i strid med tidens nye idealer om frihed, lov og orden. Med forordningen af 8. juni 1787 rettedes der i betydeligt omfang op på denne situation. Nu fastsattes præcise regler for, hvordan fæsteoverdragelser og skifteforretninger skulle gennemføres, og for bønderne lå den store retssikring i, at godsejerne ikke længere kunne optræde som dommer i deres egen sag. Både ved tiltrædelsen af fæstet

og ved skiftet siden hen skulle der foretages synsforretninger af uvildige mænd, som dokumentation for gårdens tilstand. Fæsteren kunne således se frem til at få godtgørelse for de forbedringer, som han foretog på bygningerne. Desuden pålagdes det godsejeren altid at sørge for, at gården var forsynet med heste og de dertil hørende avlsredskaber og vogne, før den nye fæster flyttede ind. Manglede noget af dette, kunne fæsteren nægte at gøre hoveri, indtil hullerne var fyldt ud.

Efter at 8. juni-forordningen var sat i værk, lå den næste opgave allerede klar på landbokommissionens bord. I 1733 havde man – midt i den værste landbrugskrise – indført et stavnsbånd, som tvang mændene på landet til at blive på deres hjemgodser, indtil de enten nåede en bestemt alder, eller havde gjort soldatertjeneste. Hensigten var at skaffe gods-ejerne fæstere til de ledige gårde samt at sikre landbruget billig arbejdskraft. Stavnsbåndet blev flere gange strammet; således i 1746, hvor karlene blev tvunget til at vende tilbage til godset *efter* udstået soldatertjeneste. Det lignede nu mest af alt en mild form for slaveri.

Efter at tiderne var blevet bedre, overflødiggjordes tvangsloven langsomt, men sikkert. Med 20. juni 1788-forordningen blev godsejerne frataget den militære udskrivningsmyndighed, som var det formelle grundlag for godsstavnsbåndet, og i stedet oprettedes et statsligt udskrivningsvæsen. Karlene på landet forblev dog stadigvæk i lang tid stavnsbundne, blot nu ikke længere til det enkelte gods, men til deres amt.

Kun tre uger efter at stavnsbåndsforordningen var blevet offentliggjort, sendte Rentekammeret skrivelser rundt til alle amter. Der var et problem, som man ønskede at høre amtmændenes mening om. Efter afskaffelsen af godsstavnsbåndet ville godsejerne ikke længere kunne tvinge karlene til at overtage fæstegårde, og derfor måtte det formentlig blive svært at få små, urentable brug besat med folk. Af den grund fandt Rentekammeret det rimeligt, at udvide godsejernes rådighedsret over fæstejorden, således at de uden tilladelse skulle kunne nedlægge smågårde og overføre jorden herfra til større brug, dog uden at det måtte føre hverken til økonomisk tab for staten eller til færre husstande.

Da denne skrivelse i september 1788 blev sendt rundt til de vestfynske godsejere, kunne nogle af dem ikke dy sig for at give den nogle kritiske kommentarer med på vejen. Det blev

absolut ikke taget nådigt op af regeringen, og det kom der en hel sag ud af. Men inden vi når så vidt, må vi hellere starte ved begyndelsen.¹

De vestfynske godsejeres protestaktion, 1788–89

Den første godsejer, der fik Rentekammerets forslag til udtalelse var Niels Krabbe Juel på Billeshave. Han kunne kun tilslutte sig, at godsejerne skulle gives mere rådighed over deres godser. Juel fandt det navnlig vigtigt netop nu, hvor den enkelte godsejer holdt igen med nye investeringer, fordi han ikke vidste »hvad gavn og raadighed han kan ventes at have af sin ejendom, da den allernaadigst udgangne forordning af 8. juni 1787 allerede har lagt en temmelig god grund til jordegodsejernes ruin. Altsaa har man aarsag til at frygte og frabede sig flere af slige slags indretninger, indtil større sikkerhed og stadighed maatte blive udi landvæsenets systema«. Juels bemærkninger støttedes af nabogodsejerne, kammerherre Chr. Holger Adeler på Hindsgavl og krigsråd Jacob Wedel til Kærsgård og Holsegård samt af grev Carl Adolf Rantzau, Brahesborg og af grev Adam Trampe på Løgismose.²

Godsejerkommentarerne vakte ikke vild jubel, da de i midten af september 1788 indløb til Rentekammeret. Snart blev de ekspederet videre til Kancelliet, der forelagde sagen for kongen. I statsrådet den 3. oktober fandt man, at de fem havde »med høyst dristige udtrykke udladt sig mod forordningen af 8. juni«, og dermed påkaldt sig monarkens mishag. De skulle derfor enten betale bøder eller tiltales af generalfiskalen.

De fem vestfynske godsejere blev uden tvivl overraskede over dette udspil. Krigsråd Wedel sendte omgående et brev afsted, hvori han kommer med en dårlig undskyldning om, at han havde haft travlt, og kun skrevet under, fordi Juel allerede havde signeret, og derfor beder han om »at dene min overilelse mig maatte pardoneres«.

I modsætning til krigsråden stod de fire andre fast på erklæringen, og den 11. november sendte de både et bønsskrift til kongen og en erklæring til Danske Kancelli. I supplikken beder de om at slippe for al videre tiltale, og igen få del i den kongelige nåde. »Aldrig kunde vi troe at blive anseete med unaade, fordi vi havde betient os af Deres Majestæts egen

allerhøjest givne tilladelse til landvæsenets opkomst at gjøre underdanigste forestillinger, om same end maatte være imod allerede udgangne kongl. forordninger og derefter giorte indretninger, og det allermindst siden det skedde paa een forespørgsel fra det kgl. Rentekammer til os som jordegodsejere. Paa denne grund havde vi da til det kongl. Rentekamer tilkiendegivet vore tanker med den friemodighed, som sømer et friebaaren folk. Vi have og i vor erklæring til det kongl. Cancellie, saaledes udviklet vore tanker, og forklaret vore hensigter, at vi troe os forsikrede, at ingen upartisk referent med føje skal have grund at forestille os som strafskyldige«.

I erklæringen til Kancelliet indleder de med at slå fast, at de som tro undersætter er kede af, at de p.g.a. en »uforudset utyding af vore udtrykke« er blevet sat på anklagebænken. De finder, *at de nye landbolove »ei have opnaaet hans Majestæts landsfaderlige hensigter, som er undersaaternes almindelige vel«*, og derfor mener de også, at de har været i deres gode ret til at kritisere. »Vi troe derfor ikke i hovedsagen selv at have begaaet nogen forbrydelse mod kongelige love, men alleene betient os af hans Majestæts allerhøjeste tilladelse«, slutter de denne del af deres forsvar.

Hvad angår den direkte kritik af 8. juni-forordningen viser det sig, at Adeler, Juel, Rantzau og Trampe er utilfredse med én bestemt ting, nemlig kravet om, at godsejerne skal forsyne fæstegårdene med heste og redskaber hver gang, der tiltræder en ny fæster. Samtidig skal de bygningsreparationer, som godsejeren måtte ønske at foretage, også sættes i værk før fæsteoverdragelsen. De finder, at kravene er i modstrid med stavnsbåndsforordningen, som »skulle gjøre alle fæstecontracter mellem proprietair og bonde frie og utvungne«. I princippet synes de fire, at ideen med bestemmelserne er udmærket, men den er blot for hård for de nuværende godsejere. Den betyder nemlig øgede investeringer, som vil være »trykkende og fast umulig at efterkomme«. De fire glemmer i den forbindelse at fortælle, at en væsentlig del af de øgede udgifter kunne væltes over på de nye fæstere gennem afkrævning af højere indfæstning. I stedet foreslås det, at man tillader godsejer og fæster frit at aftale alle fæstebetingelserne, sådan som det var praksis før 8. juni-forordningen. Fæsteren vil da kunne forpligtes til f.eks. at anskaffe de manglende heste eller at lade forfaldne bygninger reparere mod at få et nedslag i indfæst-

ningen. Det vil være et økonomisk plus både for godsejer og gårdmænd, bl.a. fordi fæsteren selv kan lave en del af arbejdet samt føre bedre tilsyn med håndværkere. Godsejerne forstår derfor ikke, »at det skulde lægges os til last at frabede os saa trykkende forandringer og udbede os saa megen raadighed over vore ejendomme, at da vi selv best kiende vore godsers beskaffenhed, det da maatte staae os frit for at gjøre saadanne indretninger, som er best passende saavel med bondens som vore fordeele ... Vi troede, at vi her ikke burde holde os tilbage eller smigre, men fritt og reent ud skrive vores meening, om hvad vi troede at indsee, samt at vi ei kunde ansees som forbrydere eller strafskyldig, om vi end maatte have feilet. Vi have desuden ikke skrevet, at den allernaadigste forordning af 8. juni er til landets ruin, men til jordegodsejernes«.

De fires erklæring indeholdt så langt fra den undskyldning, som Kancelliet havde ønsket sig, og derfor indstilledes det til kongen, at gøre alvor af truslen om at lade de to kammerherre og de to grever tiltale af generalfiskalen. Først på statsrådet den 6. februar 1789 blev der givet grønt lys for aktionen, samtidig med at man pardonnerede Jacob Wedel. En uge senere fik generalfiskal Uldall ordre om at gå i gang, og nu blev de fire fynboere bange. Allerede næste dag mødtes de i Brende Mølle og forfattede i al hast et bønsskrift til majestæten, hvori de »finde at have forseet os ved vores afgivne erklæring paa circulairbrevet af 20. august 1788, og hvormed vi aldrig tænkte paa nogen maade at skulde have fortørnet deres kongelige Majestæt«.

Med denne erklæring var regeringen tilfreds, og i begyndelsen af marts 1789 meddelte man generalfiskalen, at han kunne droppe sagen.

I modsætning til de 103 jyske godsejeres klage i 1790, der blev almindelig kendt, bl.a. fordi Colbiørnsen trykte den i sit forsvarsskrift, kom den vestfynske protestaktion ikke til offentlighedens kendskab. Der cirkulerede naturligvis rygter i de reformivrige københavnske kredse med forbindelser til centraladministrationen, men længere ud nåede sagen næppe. Den kom dermed ikke til at spille nogen rolle for disse års offentlige debat om landboreformerne.³

Hvem var de fem godsejere?

Adeler, Juel, Wedel, Rantzau og Trampe repræsenterede over halvdelen af Vestfyns godsejere, og de ejede ca. $\frac{1}{3}$ af egnens bondegårde. De der ikke deltog i aktionen var først og fremmest greven på mastodontgodset Wedellsborg. Han kunne som lokal amtmand, naturligvis ikke åbent kritisere den regering, han repræsenterede. Desuden manglede den forsigtige Lorents Cederfeld de Simonsen til stamhuset Erholm-Søndergårde samt grev Rantzau på Krengerup og Niels Ryberg på Frederiksgave, der begge var bortrejste.

Men hvad nu med *protestgodsejere*, hvad var det egentlig for folk?

Niels Krabbe Juel

Han kom til verden i 1740 på herregården Hverringe ved Kerteminde, som søn af geheimeråd Peder Juel og Birthe Levetzau. Drengen, der fik navn efter sin berømte oldefar – søhelten fra Køge Bugt – fødtes ind i en af landets indflydelsesrige adelsslægter. Den ene onkel var overlanddrost i Hertugdømmerne, og den anden – Henrik Bille – blev efter en del år som landsdommer i Odense, udnævnt til stiftamtmand over Øen i 1767. Et embede han varetog til 1789.

Børnene fra Hverringe blev alle godt gift. Søsteren Anna ægtede i 1759 sin 35-år ældre fætter Carl Juel fra Tåsinge, som året efter blev Fyns stiftamtmand. I 1766 arvede han stamhuset Tåsinge, hvor han døde året efter. Broren Gregers Juel tiltrådte i 1772 som førstedeputeret i Rentekammeret, og her var han den drivende kraft bag den konservative hoveriforordning i 1773. I 1771 havde han købt den østfynske herregård Raschenberg, som nogle år efter hans død i 1776, blev ophøjet til stamhuset Juelsberg.

Niels selv besluttede sig tidligt til at stå til søs. Måske lokkede oldefarens helteglorie. Allerede som 15-årig udnævntes han til sekondløjtnant, og i de følgende år fulgte den ene udtur efter den anden. I 1767 fik han sin første chefkommando om bord på et af vagtskibene i Sundet, og fra 1769 til 1772 gik turen som nyudnævnt kammerherre til Middelhavet med fre-gatten »Havfruen«. Da Juel kom hjem søgte han sin afsked, og tog ophold paa Billehave, som han i 1768 havde købt – sikkert

billigt – af faren. Søofficeren var nu blevet godsejer! I 1784 erhvervede han Lichtenbergernes Engesholm ved Vejle, men det blev kun et kort eventyr på et par år.

Billeshave var en truet herregård, da den i 1764 kom i Juelernes eje. Kun tre år før var den blevet splittet ad på en auktion, og den manglede derfor en masse fæstegårde, som igen måtte anskaffes. Allerede i begyndelsen af 1770'erne var der 24 hovbønder til at lave arbejdet på de 100 tdr. land store hovedgårdsmarker, og i 1789 var det samlede fæstegods øget til 41 gårde og 58 huse. De landsbyer, hvori Billeshaves fæstegårde lå, blev først sent udskiftet, og i 1790 indgik Juel en hoveriaftale med bønderne, således at næsten alt hoveriet forsvandt fra godset. Få år efter solgtes fæstegårdene fra én efter én, og ved århundredskiftet var der kun enkelte tilbage.

Niels Krabbe Juel døde i 1793, hvorefter Billeshave overgik til hans eneste søn, der i begyndelsen af 1800-årene solgte gården til udstykning.⁴

Christian Holger Adeler

Christian Adeler havde det til fælles med Niels Krabbe Juel, at også han havde en søhelt blandt sine oldefædre. Christian så dagens lys i 1743, som søn af Anna Rosenkrantz og Frederik Adeler, der på det tidspunkt var amtmand over Kalundborg amt. Den unge Adeler gik militærvejen, og endte som ritmester ved et jysk dragonregiment. I 1774 arvede hans kone herregården Hindsgavl, og Adeler blev dermed godsejer, som flere af sine brødre. Storebroren Frederik besad godser i Norge, hvor han også var stiftamtmand i 1780'erne, og Cort Adeler blev baron på Dragsholm, mens Theodor Adeler ejede Ullerup på Mors.

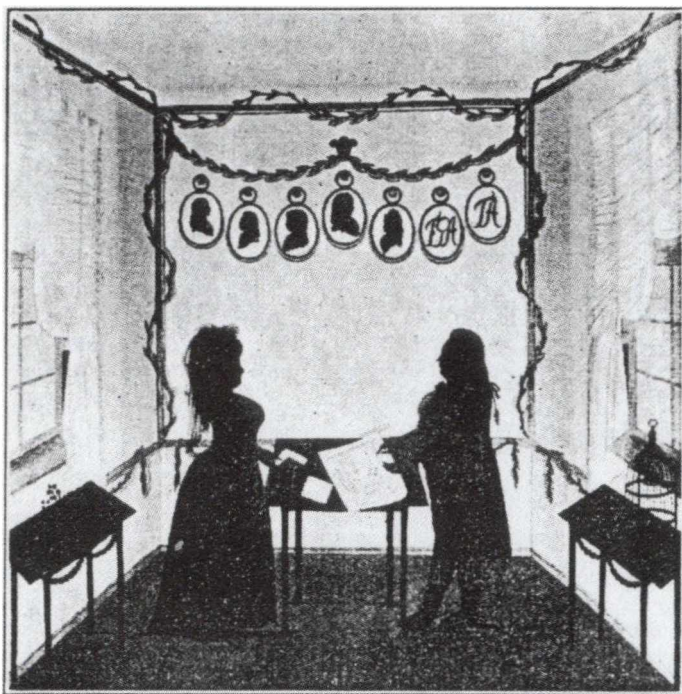
Da Adeler i 1774 flyttede ind på Hindsgavl var gården i god stand. Hovedgårdsmarkerne var på 500 tdr. land, hvortil kom 200 tdr. land skov. Fæstegodset lå samlet i Kauslunde og Vejlbys sogne, og talte knap 80 gårde og nogle færre huse. Hindsgavls hovedgårdsjorder blev drevet af 50 hovbønder, og det var ikke altid lige problemfrit. Kort før Adeler overtog gården havde bønderne klaget over hoveriet, og i 1786 var det galt igen. Adeler prøvede denne gang at overtale dem til at betale penge i stedet for at gøre hoveri, men det fik han dem ikke med på, og i stedet blev der indgået et forlig. I et brev til

Christian Holger Adeler som 15-årig soldat. Maleri af Peter Wichmann, 1758. Frederiksborgmuseet.

amtmanden den 27. februar 1786 fortæller Adeler, at han accepterede forliget »til beroeligelse for alle jordegodseierne (som og var hovedaarsagen, hvorføre ieg meest attraaede det paa denne tid), og til et advarende exempel for mig ikke at troe bønder (meest de formuende, som denne egns beboere) saa vel i fremtiden«. Nogle år senere, i 1792–93, blev bønderne mere interesseret i hoveriafløsning. De gik nu ind på Adeler's gamle tilbud fra 1786, og snart var næsten al gårdmandshoveriet forsvundet fra godset.

Christian Holger Adeler viser planen over det nye Hindsgavl til hustruen Karen Fønss. Silhouet, ca. 1784. Efter Danske Herregårde ved 1920, II, s. 194.

Udskiftningen kom meget sent i gang på Hindsgavl gods. Til gengæld blev den bedre her end de fleste andre steder, fordi relativt mange af gårdene blev udflyttet.

Chr. Holger Adeler, og ikke mindst hans kone Karen Fønss, var meget initiativrige personer, bl.a. lod de den nuværende smukke hovedbygning opføre. Mathias Lunding fra Kommercekollegiet kalder i 1787 Hindsgavls frue »paatvivlelig den vindskibeligste dame i Fyen«. Hun har startet en spindestue, hvor der årligt spindes over 1 tons hør, hvoraf der i 1787 var solgt over 400 meter stof til Norge. Virksomheden udvidedes i 1791, da der købtes en gård i Middelfart, hvor fattigfolk kunne

få job. Arbejdsanstalten leverede i starten garn til et spinderi i Fredericia, men fik i midten af 1790'erne egne vævestole.

Adeler var fysiokrat med et tydeligt liberalistisk islæt. Fysiokraterne opfattede landbruget, som den eneste vækstska-bende sektor, og derfor skulle vilkårene for erhvervet gøres så gode som muligt. For staten blev hovedopgaven at lette landbrugets byrder, samt at skabe grundlag for at profit kunne blive den drivende kraft på landet.

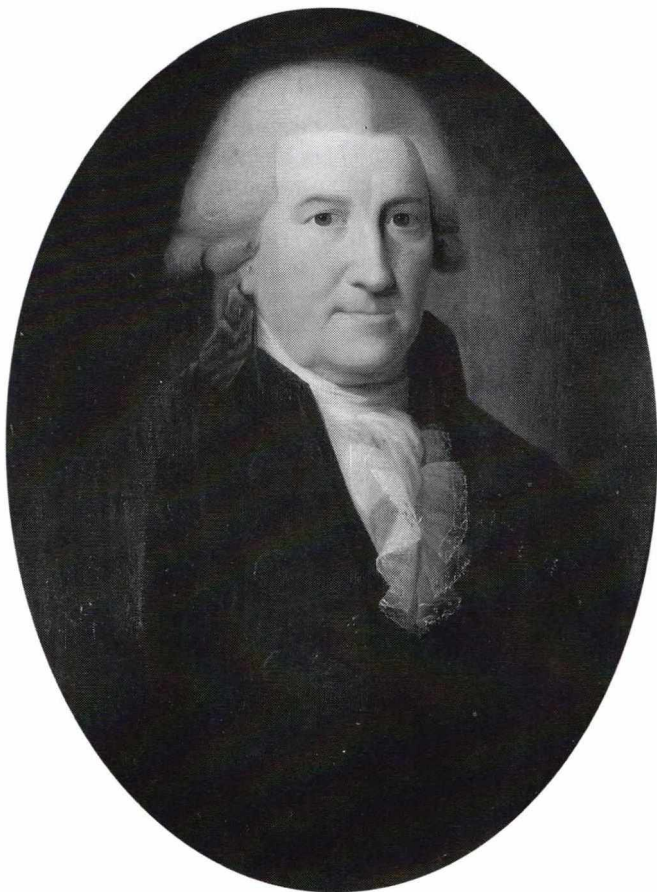
I 1801 døde Adeler, og 7 år senere Karen Fønss. De efterlod sig ingen børn, og havde derfor bestemt, at Hindsgavl skulle gøres til stamhus for slægten Fønss. Det skete i 1815, og varede indtil 1921, hvor Middelfart kommune købte godset.⁵

Jacob Wedel

Jacob Wedel fødtes i 1731 i Munkebo, hvor faren var præst. Senere blev denne også godsejer, da han i 1745 købte Elvedgård på Nordfyn. Jacob læste til student, og skulle vel have studeret teologi, hvis ikke han i 1752 havde giftet sig med enken på Halsegård. Nogle år senere blev han krigsråd, og i 1771 købte han det større gods Kærsgård nogle få kilometer væk, og her opslog familien fra nu af residensen.

Wedel var en dygtig godsejer, og allerede i 1760'erne ud-nævntes han til en af amtets fire landbrugsekspertter. Om sin indsats på godserne 1770–75 aflægger han i 1777 denne rap-port: »Ved begge hovedgaardene er i besagte tiid ved egne folk til vands afgravning kastet over 10.000 alen aabne grøffter, (1½ alen viide og dybe, kandterne afskaarne aparte), og em-ployeret til ager og eng indtil den hviide sandbond eller ahl. Liigeledes plandtet 5.000 unge ege, bøge og asketræer, 600 abildtræer, 3.000 piiletræer; lagt 3.000 nye humlekuuler, plandtet 2.000 alen levende giærder, og ved byndernes hielp opbrudt 50 tdr. land eng til ager. Ved eget arbejde afryddet 1.000 læs større tuer og elletrunter, 7 a 800 læss steen til broesteen og giærder, grundsteene under huuse, etc. Saaet ald min leyejord,⁶ som skal hviile aarlig med 80 lpd. rødt kløver til græssning. Ved byndernes hielp avlet aarlig 1 skpd. hør tll 30 lpd.; nogle lpd. hamp og i neste aar agter jeg at begynde med tobaksplandtning.

Imellem byerne ere næsten fællesskabet hævet, og betyde-

*Jacob Wedel til Kærsgård og Holsegård. Maleri af Hans Hansen, 1796.
Privateje.*

lige pladser indhegnet. I byerne og overaltd paa godserne foretaget forbedringer, der er proportioneret efter mit eget anlæg ved hovedgaardene«.

– En imponerende indsats må man sige!

I 1773 bestod Holsegårds fæstegods af 34 gårde og 38 huse,

mens der til Kærsgård hørte 49 gårde og 36 huse, hvoraf en del lå i landsbyer, der var blevet tidligt udskiftet. Kærsgårds marker var de største; de blev i 1791 opmålt til 390 tdr. land, mens Holsegårds kun var på det halve. Derfor måtte hovbønderne på Kærsgård også præstere mere hoveri end Holsegård-bønderne. Ifølge Begtrup anså man Kærsgårds og Holsegårds bønder for at være Fyns rigeste fæstere p.g.a. de store ekstraintægter, som humleavlens gav dem.

I 1780'erne deltog Wedel med liv og sjæl i debatten om landboreformerne. Allerede i 1780 lagde han ud med en hvas kommentar til en omtale af udskiftningen i Brænderup, som havde stået at læse i »Fyens Stifts Journal«. Den anonyme reporter svarede tilbage: »Man kiender Deres heftighed, og veed, at De ikke kand skrive 3 linier uden med et vallende blod fuld af flyvende salt, men den, som kiender Deres gode side, regner Dem det ikke til onde, da det kun er en vane uden videre virkning«.

Årene 1787–89 blev hektiske for Wedel. Mange aftener sad han bøjet over skrivechatollet til langt ud på natten for at forfatte artikler til aviser og tidsskrifter. En enkelt bog samt en oversættelse af Gullivers 3. rejse blev det også til!

Jacob Wedel skriver et sted, at »som cameralist er mand fuldkommen overbeviist, at begge Riiger høilig trænge til al muelig indskrænkning i udgivter, hvad enten de hidhøre af publike bygninger, lønninger eller pensioner«. Denne merkantilistisk-prægede holdning, der i 1780'erne var kraftigt på retur, opfattede en positiv handelsbalance, som det altafgørende økonomiske mål, og dermed handel, som den eneste vækstskabende sektor. Dette synspunkt kommer tydeligt til udtryk hos Wedel, når han skriver, at Danmark i 1780'erne var hårdere trængt end under venderens hærgen p.g.a. de mange importvarer, der tappede landets valutaeserver. Karakteristisk for merkantilismen var også en omfattende statslig regulering af det økonomiske liv. Når Wedel giver udtryk for, at mennesket er et egennyttigt kreatur, der kun lærer gennem tvang og lovbud, svarer det meget godt til merkantilismens menneskeopfattelse.

Maleren Hans Hansen, der i midten af 1790'erne besøgte Kærsgård, fik et meget positivt indtryk af krigsråden, der efter hans mening »passer sig meget bedre til fredsforhandlinger, thi det er en god, fredelig, ærlig, redelig mand ... som

har lært meget og har gode naturlige anlæg, men forsømt i ungdommen og er derfor bleven lidt original i sine slutninger«.

Jacob Wedel døde i 1807, og de to gårde gik i arv til hver en søn. De eksisterede som godser langt op i 1800-årene, hvorefter fæstegårdene blev frasolgt.⁷

Carl Adolph Rantzau

Født 1742 som søn af Fyns stiftamtmand Christian Rantzau og Elionore Plessen, der hørte hjemme blandt landets største godsejere. Carl Adolph gik først officersvejen, derefter var han i godt et år fra 1770 til 1771 amtmand over Kalundborg amt. Da faren døde i 1771 arvede han Brahesborg og ti år senere overtog han også de jyske herregårde Rosenvold, Asdal og Hammelse. Grev Rantzau var blevet storgodsejer, men selv om han besad mest jord i Jylland, blev han boende på Brahesborg lige indtil han døde i 1814.

Brahesborg var en af Fyns bedste gods komplekser. Til hovedsædet hørte knap 600 tdr. land agerjord, som blev drevet ved hoveri. Det samlede fæstegods talte 120 gårde, der først blev udskiftet hen i 90'erne. Gårdmandshoveriet pillede der ikke ved; det erstattedes først i 1844 med penge. Næsten samtidig begyndte den daværende ejer, generalfiskal Treschow, at frasælge fæstegårdene, samtidig med at hovedgårdsdriften moderniseredes.⁸

Adam Trampe

Grev Adam blev født i 1750, som søn af oberst Frederik Trampe og Clara Grabow. 23 år gammel købte han herregården Krabbesholm ved Skive, som han beholdt til 1785. I 1780 arvede greven Løgismose og Flenstofte. Fæstegodset talte da 97 gårde, hvoraf de 75 var hoveriydende samt af 82 huse.

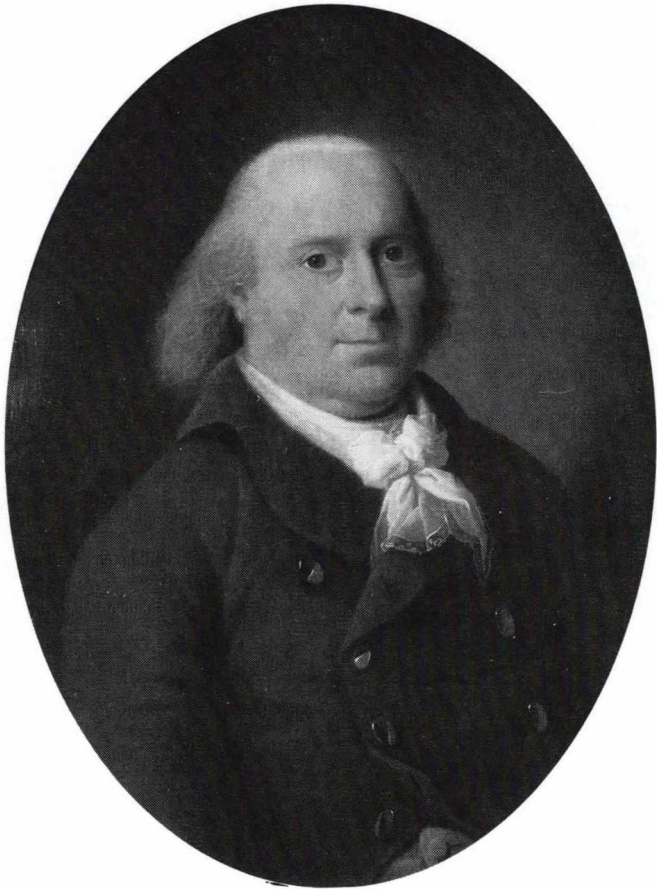
I 1790'erne begyndte Trampe at sælge fæstegårdene fra, og i 1797 gik Flenstofte med dens resterende 13 fæstegårde samme vej. Året efter udstykkedes halvdelen af Løgismoses hovedgårdsjord, og ved århundredskiftet solgtes resterne af det gamle herresæde. I stedet købte Trampe Juelskov på Østfyn, men her blev han kun kort tid; derpå flyttede han til Sjælland, hvor han døde i Nærum i 1807. Adam Trampe er mest kendt

Carl Adolph Rantzau til Brahesborg, mm. Maleri på Krengerup. Efter Danske Herregårde ved 1920, II, s. 534.

som en af drivkræfterne bag oprettelsen af Odense Teater, hvis leder han var fra 1798 til 1801.

Hans Hansen besøgte i 1796 Løgismose, hvor han fik det bedste indtryk af greven. Han karakteriserer ham i sin dagbog således: »Han er heller ei af den slags, som ere storagtige, og

Adam Trampe, Løgismose. Maleri af Hans Hansen, 1796. Privateje.

man kommer til kort ved at gjøre complimenter for ham. Han taler ikke meget, ryger sin pipe tobak, drikker sit glas øl og er roelig. Om »naade« hører man aldrig tale her».⁹

Hvad mente godsejerne om tidens reformspørgsmål?

Udover den meningstilkendegivelse, som de fem godsejeres kommentar på Rentekammerbrevet var udtryk for, er det muligt at få mere at vide om Adeler, Juel og Wedels holdninger, idet de alle udgav og indsendte pjecer til den store landbokommission, der var blevet nedsat i august 1786. Allerede i oktober 1786 publicerede en af kommissionens reformtilhængere, generalprokurør Bang, en afhandling, hvori han kom med sit bud på den fremtidige reformpolitik. Skriftet vakte stor opsigt, og fik mange godsejere til at gribe pennen. Bogen var fra Bangs side tænkt, som en provokation – en prøveballon – med det formål at få lagt godsejernes synspunkter og argumenter frem på bordet. De vestfynske jordrotter kastede sig med fuld kraft ind i denne verbalduel. Juel lagde ud med en lille pjece i december 1786, og to måneder efter kom Jacob Wedels bog på gaden. Midt i marts 1787 gik endelig Adellers afhandling i trykken. I disse skrifter kom de tre godsejere mere eller mindre udførligt ind på de fleste af

Tabel 1. De 5 godsejeres vestfynske besiddelser, 1788.

Herregård	Ejer	Hgds- takst (htk.)	Fæstegodset		Hart- korn
			Antal gårde	huse	
Billeshave	Juel	26	41	58	249
Hindsgavl	Adeler	93	78	45	471
Holsegård	Wedel	25	34	38	213
Kærsgård	Wedel	82	49	36	259
Brahesborg	Rantzau	116	65	58	390
Barløsegård	Rantzau	22	30	–	221
Orelund	Rantzau	20	29	–	210
Løgismose	Trampe	66	59	82	400
Flenstofte	Trampe	18	31	–	190
I alt		468	416	317	2603

Kilde: Jordebøger og indberetninger, se note 4–9.

Allehaande Tanker
i Anledning af
Hr. Conferenceraad Bangs
Afhandling
om
Bondestanden

Hvoraf Gienpart er indsendt
den 23de Decbr. 1786, til den Kongelige
nedsatte Commission,
som skal bestemme Udskillige, Landvæsenet
angaaende i Danmark;

udgivne af

A d e l e r.

O d e n s e,
trykt i Jørgens Bogtrykkerie
1787

Adelers allehaande tanker. Titelbladet på den 143-sider store bog, der fra marts 1787 kunne købes formedelst 24 skilling.

tidens debatemner, og herudfra kan der sammenstykket et bredere signalement af deres holdninger.¹⁰

Fæstebrug og selveje

Hverken Wedel eller Juel finder grund til ad lovgivningens vej at ændre noget afgørende ved fæstevæsenet, udover at fæstebrevene efter Juels mening godt kan indeholde mere præcise oplysninger om hoveri- og landgildeydelse.

Til tidens store spørgsmål om *fæste* contra *forpagtning* tager kun Adeler stilling. Han ser meget gerne livsfæstet afløst af åremålsforpagtninger, som det kendtes i England. Sådanne forpagtningsaftaler skal kunne indgås helt uden indblanding fra statens side, bortset fra at kontrakten skal vedhæftes en officiel synsforretning.

Når Adeler gerne vil af med fæstevæsenet skyldes det først og fremmest, at han finder det forældet. Fæsternes faste afgifter passer ikke i opgangstider, fordi godsejerne ikke får nok del i det stigende overskud på bondegårdene. De foreslås erstattet af konjunkturbestemte afgifter, der kan gøre fæstegårdene til bedre økonomiske forretninger for godsejerne. Desuden vil det stimulere fæsternes arbejdsiver, og dermed gøre fæstebruget mere dynamisk, understreger Adeler. Wedel derimod synes at være tilhænger af den faste landgilde, som jo legitimerede et stigende hoveri, fordi godsejerne kun gennem hoveri og indfæstningspenge kunne få del i den øgede profit på fæstegårdene.

Godsejerne er enige om at afvise *arvefæste*. De ønsker fortsat suverænt at kunne bestemme, hvem der skal overtage deres fæstegårde. Adeler er også betænkelig, fordi han frygter, at arvefæste vil gøre gårdmændene dovne og dvaske, hvis de ikke holdes i ånde af stigende fæsteafgifter. Af samme grund er Adeler også en stor tilhænger af *selveje*. De er p.g.a. stadig større rentebyrder tvunget til at være driftige for at kunne øge indtjeningen på deres ejendomme. »Det kan aldrig paatvivles, at en selveier, som er udenfor fællesskab, naturligvis driver sin gaard bedre end hoveriebønder gjør«, skriver Adeler,¹¹ og det er lige det stik modsatte af, hvad Wedel og de fleste andre godsejere hævdede, nemlig at hoveriebønder var lige så gode – om ikke bedre – end selvejerne.

Kammerherre Adeler fremsætter ydermere en række for-

slag til, hvorledes overgangen fra fæste til selveje kan fremmes. Han anbefaler f.eks. forbud mod, at godsejere køber selvejergårde; bedre lånemuligheder (bl.a. 2%’s statslån ved selvejerkøb); skattemæssig ligestilling af selvejere og fæstere og generelt opfordrer han staten til at gå mere aktivt ind, og f.eks. ophæve majoraternes medfødte forbud mod frasalg af fæstegods.

Hoveri

Hoveriet er »jorddrottens største ædelsteen, hvoraf hans me-
ste indtægt af bonden flyder«, skriver Adeler dejligt ærligt.¹² Hoveriet var uden tvivl omfattende, men påstanden om, at det var i kraftig vækst, afvises kategorisk af Wedel, der dog samtidig må indrømme at øget hoveri er godsejernes vigtigste mulighed for at tilegne sig en større del af fæstegårdens over-
skud.

Adeler og Wedel vender sig begge kraftigt imod 1771-hoveri-
forordningens forsøg på at fastsætte den enkelte gårds hoveri ud fra dens hartkorn og dens afstand til hovedgården. Med Kærsgård som konkret eksempel viser Wedel, hvorledes alle gårde tæt ved hovedgården yder nøjagtigt samme hoveri, hvorimod deres afgifter varierer meget, således at de mindre gårde derigennem får kompensation for deres uforholdsmæs-
sigt store hoveri. Dermed kunne man undgå at belaste de fjerntliggende gårde med meget arbejde, og dermed mindske den betydelige transportspiltdid, som var til stor irritation for alle.

De tre godsejere er rørende enige om, at staten skal holde fingrene væk fra hoveriet. Bliver godsstavnsbåndet først op-
hævet, vil karlene naturligt foretrække fæstegårde med beskedent eller intet hoveri, og det vil tvinge godsejerne til at mindske eller afskaffe det, hvis de skal gøre sig håb om at kunne tiltrække dygtige fæstere.

Hoveriafløsning var altid en god forretning for fæsterne. Det er godsejerne udmærket klar over, og Adeler skriver et sted, at »de som kiende landsbye-forfatningen maae tilstaae, at de hovfri gaarde ingensteds svarer en afgivt, som er forholds-
mæssig med de hoveriegiørende, naar arbeidet anslaaes i penge«. ¹³ Dermed gør han op med et andet traditionelt gods-

ejersynspunkt, der hævdede, at hovbønder klarede sig mindst lige så godt som deres hovfri kolleger.

Adeler, Wedel og Juel er sikkert godt klar over, at gårdmandshoveriets dage er talte, men Adeler er nok den, der helst ser denne udvikling ske hurtigt. I hvert fald foreslår han, at regeringen skal støtte de godsejere, der afskaffer gårdmandshoveriet, og han finder det også mest samfundsøkonomisk fordelagtigt at få hovedgårdene udstykket, således at der kun bliver en hovedparcel på højst 300 tdr. land tilbage, som kan drives uden hoveri.

Udskiftningen

Den mest nyttige forbedring inden for landbruget er udskiftningen, fastslår Adeler. »Hvad er rimeligere end at den, som har sin jord for sig selv, stræber mere end naar han er bunden ved vedtægter, byelove og skikke, m.v. Det var derfor ønskeligt, at udskiftningslyst, helst i store byer, kunde udbredes mere, og at vor regering vilde understøtte og opmuntre dette nyttige værk. Det er ei at paatvivle, agerdyrkningen overalt herved vilde tiltage«. ¹⁴

Adeler er imidlertid ikke helt tilfreds med den eksisterende lovgivning på området. Dels beklager han, at husmændene ikke har fået en lovbunden ret til græsningsarealer, som compensation for den andel, de tidligere havde i græsningen på fælleden, og dels efterlyser han en markfredningslov, som kunne bruges mod indtrængende kreaturer, der navnlig om efteråret var et problem.

En rimelig udskiftning af en landsby forudsatte ofte, at en eller flere gårde blev flyttet ud på marken. Undlader man dette, vil det være til landets ubodelige skade, fastslår Adeler. Ofte sker udflytningerne i forbindelse med nye fæsteres tiltræden, for ifølge Wedel er der ingen fornuftig godsejer, der vil tvinge en bonde til at flytte ud mod sin vilje. Adeler tvivler på, at ret mange godsejere ville have vovet at starte på udskiftningen, hvis de selv skulle have betalt alle udflytningsudgifter. Nu er det som regel sådan, at godsejeren leverer det nye tømmer, som der er brug for i forbindelse med genopførelsen af de udflyttede gårde.

Skifteforvaltningen

Godsejerne havde myndighed til at foretage skifter efter deres fæstere. Denne beføjelse tiltrak sig i særlig grad reformtilhængernes kritiske blikke, fordi godsejerne her var dommer og part i samme sag. De kunne nemlig tilgodese deres egne krav på bekostning af arvingernes, hvis det var det, de ville. Når mange reformvenner gerne så, at godsejerne helt blev frataget skiftemyndigheden var det ikke, fordi der var rapporteret mange misbrug, men fordi man fandt det principielt forkert og i strid med datidens moderne retsprincipper.

Forsvaret for godsejernes skiftemyndighed indtager en central plads i de tre pjecer. Først kan man spørge med hvilken ret, godsejerne egentlig udøvede denne myndighed. Wedel mener, at »skifteret er en deel af proprietaires kongelige embede«,¹⁵ mens Adeler finder, at den er »en af deres største herligheder, som var dem tilstaaet i Lovens 5. bog, 2. cap. 90. art. paa det, de uden bekostning og uden at udsættes for procuratorernes rænker, kunde nyde deres fordringer«. ¹⁶ Der er her en væsentlig forskel i opfattelsen af skifteretten. Wedel ser den, som et udtryk for en statslig uddelegering af myndighed på samme måde som udskrivningsvæsenet, og dermed anerkender han statens suveræne dispositionsret på området. Adeler derimod opfatter skiftemyndigheden som en medfødt og umistelig rettighed, der tilhører godsejerne, og ethvert indgreb vil derfor være en krænkelse af godsejernes ejendomsret.

Hverken Wedel eller Adeler finder nogen umiddelbar grund til at ændre på skifteforvaltningen, og anklagen for partiskhed afvises med henvisning til de eksisterende ankemuligheder. Skulle skiftemyndigheden alligevel overgå til amtmænd eller herredsfogeder vil skifterne blive dyrere, mere omfattende og tage længere tid, og det vil forsinke fæsteskifterne og dermed skade landbruget. Gang på gang fremhæves selvejerskifterne, som grufulde eksempler på, hvor dyre og langsomme de offentlige skiftemyndigheder er.

For Juel derimod er tanken om, at skiftevæsenet skal gøres statsligt ikke fjern. »Jordegodsejerne kunde gierne taale at miste deres hidintil havende skiftejurisdiction, naar de allene bleve fritagne for ubillige bekostninger under bøndernes skifter, og at eierens retmæssige prætentioner først bleve boet af

ham udlagte, førend disse vidtløftige skiftesalariummer bleve boet til udgivet beregnede«, bemærker han et sted.¹⁷

Adeler vil under ingen omstændigheder afgive sin skiftemyndighed, men han kan godt gå med til at udvide retssikkerheden på området. I stedet for, som tidligere, at lade godsets egne folk vurdere dødsboeffekterne og reparationsudgifterne foreslår han, at amtmanden beskikker 8–16 vurderingsmænd i hvert herred. De skal bruges ved *alle* skifter, og for at undgå bestikkelse skal de skiftes ud hvert andet år. Skulle yderligere sikkerhed være påkrævet kan det forlanges, at godsejeren fremlægger dokumentation for sine krav. Ved at overlade alle vurderinger til folk, der er uafhængige af godsejerne, imødegår Adeler beskyldningen for inhabilitet. Ud over dette vil han gerne være med til at ændre kravet om, at 8 heste altid skal følge fæstegårdene som fast inventar. På Fyn er 4 heste nok, og han foreslår derfor at lade amtmanden og nogle landbrugsyndige mænd fastsætte det lovpligtige hestehold i hvert enkelt amt.

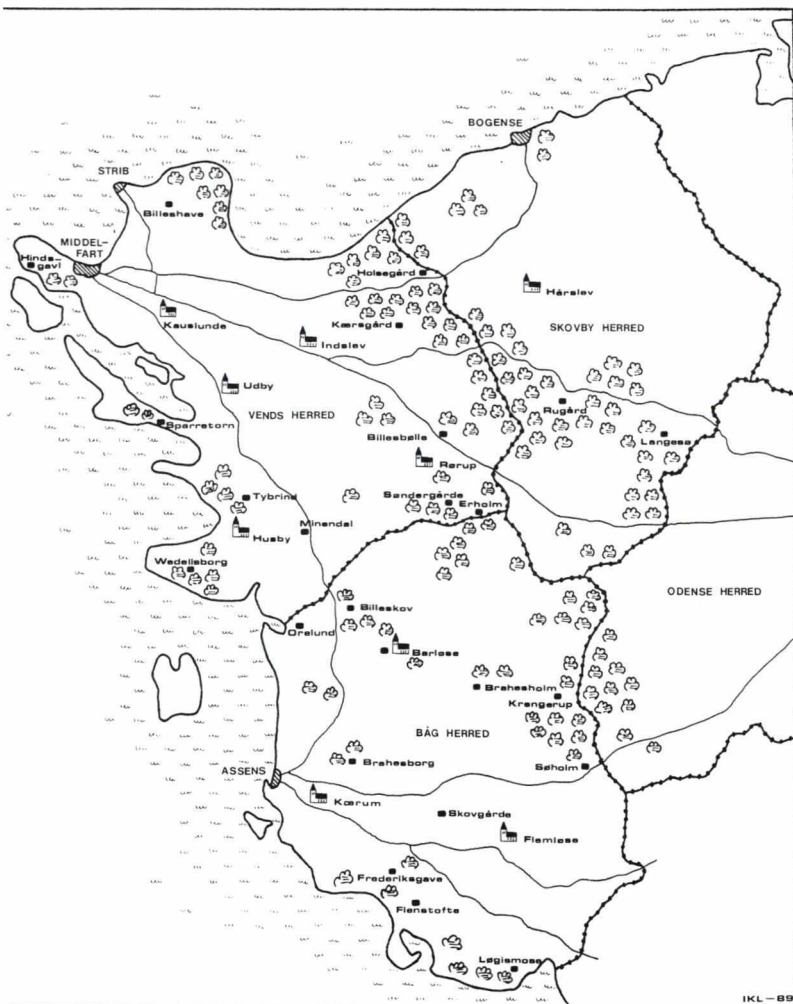
Stavnsbåndet

Godsejertrioen er enige om, at godsstavnsbåndet skal væk. Adeler tager kraftigst afstand fra det. Det er »fornedrende for menneskeheden og stridende imod billighed«, skriver han.¹⁹ Hos de to andre finder man ikke den samme moralske indignation. »*Stavnsbaandet anseer proprietairen for sig, som en byrde, en paalagt embedspligt uden løn, til bondens og statens vedligeholdelse, velgaaende og forsvar*« fastslår Wedel kort og nøgternt.²⁰

Alle er som sagt enige om at ophæve godsstavnsbåndet, men hvad skal sættes i stedet?

Juel synes, at udskrivningsmyndigheden skal overgå til amtmændene, som hvert år ved lodtrækning kan udtage det nødvendige antal militssoldater. Gårdmændene fritages, og de værnepligtige karle skal frit kunne slå sig ned inden for det stift, hvor de hører hjemme.

Jacob Wedels pjece rummer udkast til en nyordning af udskrivningsvæsenet på hele 18 paragraffer. Udskrivningen skal i fremtiden lægges i hænderne på amtsforvalteren, som hvert år udtager de nye soldater ved en lodtrækning, hvori gård-

IKL-89

VESTFYN

1780

- HOVEDGÅRDE
- ☼ SKOV
- ▲ LANDMILITSENS EKCEBERPLADSER
- +—+—+—+— HERREDSGRÆNSER
- LANDEVÆJE

0 5 10 km

Vestfyn 1780.¹⁸ Tegnet af Ib Krog Larsen, 1989.

mændene ikke deltager, og husmændene kun for så vidt, der mangler tjenestekarle. De værnepligtige karle må flytte frit rundt inden for deres hjemamt. Alle tjenesteforhold skal ligeledes registreres af amtsforvalteren, der skal fungere som en slags arbejdsformidling. Kan karl og husbond ikke blive enige om lønnen, fastsættes den af amtmanden. Karle, som nægter at arbejde på disse vilkår, eller som arbejdsgiverne klager over, kan som straf udskrives til de hvervede regimenter.

Adeler mener, at godsejerne vil tabe 15% af deres indtægter ved godsstavnbandets ophævelse, og derfor foreslår han nogle undtagelsesbestemmelser, der skal reducere dette tab. Følgende skulle gå fri for militærtjeneste: alle gårdmænd; godsejernes og præsternes tjenestefolk; karle, der bestyrer fæsteledige gårde eller som tjener enker og gamle gårdmænd samt endelig hjemvendte desertører. Om de sidste skriver han, at de »ofte ere af de raskeste folk, saa kunne den oplysning, de langveis fra bragte, baade i henseende til agerdyrkingen og om verden, blive af stoer værdie, naar de bleve jordbrugere og huusfædre«. ²¹ Heller ikke i *Adelers* ordning skulle karlene kunne flytte frit rundt i riget. Han forslår, at de bindes til regimentsdistriktet, der geografisk svarede nogenlunde til et stift.

Skolevæsen

Skolen er en af de ting, der skal gøre bønderne modne til friheden, fastslår *Adeler*, der som den eneste beskæftiger sig med emnet. Hans kritik af landsbyskolerne er sønderlemmende, og han roser grev Ludvig Reventlows skoleprojekt på Brahetrolleborg. *Adeler* præsenterer selv et detaljeret udkast til en ny skoleordning på landet. Først og fremmest skal lærerne være langt bedre kvalificerede. Undervisningen skal gøres klassedelt, korporlige straffe må sjældent bruges, og der skal indrettes skolehaver, hvor børnene i praksis kan lære have dyrkning.

Fattigvæsen

Adeler efterlyser generelt mere myndighedsovervågning på landet. Specielt er han optaget af fattigforsorgen, hvor det er ham magtpåliggende at få tiggeriet afskaffet og fattigvæsenet

Ved Husby kirke samledes omegnens landsoldater til søndagseksersits. Øvelserne afvikledes i skyggen af det bastante baroktårn, som Wedellsborggreven i 1750'erne udstyrede kirken med – et magtsymbol, som det ikke var til at tage fejl af! Foto: K. P. Pedersen, 1986.

reorganiseret. Hans plan går ud på, at hvert sogn skal ansætte en husmand som stødderfoged. Denne skal kontrollere alle mistænkelige personer, og finder han en tigger, skal vedkommende arresteres og sendes tilbage til sit hjemssogn, hvis fattig-

kasse skal betale alle udgifter i forbindelse med aktionen. På den måde skulle man kunne tvinge hvert sogn til at sørge for sine egne fattige, og ad den vej komme det omvandrede tiggeri til livs. Ifølge Adeler fungerede en sådan ordning udmærket i Skotland.

Den eksisterende fattigforsørgelse er Adeler også meget utilfreds med. Han foreslår bl.a. at alle, der får fattighjælp, skal tvinges til at spinde et kvantum hør; som skal aftages af fattigvæsenet til faste takster. Disse effektiviseringer ville samtidig betyde en mindre samlet udgift til fattigforanstaltningerne.

Tiende

Spørgsmålet optager ingen af de tre godsejere meget. Adeler er tilhænger af, at naturalietienden afløses af pengebetalinger i det omfang, det er muligt.

Statsstøtte

Adeler opfordrer flere steder staten til at gå mere direkte ind med økonomisk støtte, dels til bønder, der bliver selvejere, og dels til godsejere, der har gennemført betydelige reformer. I begge tilfælde forslår han, at der kan ydes 2%’s statslån.

Godsejerne og landboreformerne – en samlet vurdering

De seneste årtiers landbohistorie har lagt megen vægt på at fremstille bønderne, som bevidste politiske aktører i det lokale og nationale magtspil i 1700-årenes Danmark. En tilsvarende nyvurdering af godsejernes rolle er i lige så høj grad påkrævet, og med Birgit Løgstrups disputats fra 1983 er det første skridt i den retning taget.²²

1780’ernes mange godsejerskrifter – også de vestfynske – var partsindlæg i en ophedet offentlig debat, hvor der tit blev smurt tykt på. Hovedsigtet var helt klart at tilbagevise den kritik og de beskyldninger, som rettedes mod godsejerstanden. Udgangspunktet måtte derfor blive defensivt med en umis-

Erholm, ca. 1840. Mange af Vestfyns herregårde var – som Erholm – trefløjede, enetages bindingsværksanlæg, der mere mindede om store præstegårde end om stolte herresæder. Gouache af Niels Ringe, ca. 1840. Nationalmuseets 2. afd.

kendelig trang til det selvforherligende. Når det er sagt, må man også gøre sig klart, at godsejerne – datidens økonomiske magthavere – havde et afgørende ord at skulle have sagt, når landets økonomiske fremtid blev debatteret. Derfor er Adeler, Juel og Wedels pjecer ikke blot tilfældige mænds tilfældige meninger, men den vestfynske magtelites signal om, hvilke ændringer, den ville kunne acceptere – og hvilke, den måtte tage afstand fra.

For de vestfynske godsejere var landboreformer først og fremmest noget, der hørte hjemme på godserne. Det var her, de mange små og store innovationer var blevet ført ud i livet, og det var her, man havde indhøstet de nyttige erfaringer, som der skulle bygges videre på. Jacob Wedels oversigt over forbedringerne på sine hovedgårde er kun ét blandt mange udsagn, der fortæller os om den store indsats på de danske gårde efter 1750. Det var godsejernes grundlæggende opfattelse, at de politiske reformer måtte tage udgangspunkt i denne situation. »For ejendom og frihed fægter jeg af hiertens grund«, skriver selvsamme Wedel et sted,²³ og dermed mener han for retten til

i videst mulig grad at udnytte den private ejendomsret til egen fordel. For Wedel og de fleste andre godsejere havde frihed kun mening i forbindelse med ejendom. Lønarbejdernes frihed til at tage job, hvor i landet de måtte ønske det, fandt ingen forståelse her. Den samme holdning kom også klart til udtryk i stavsbåndsforordningen, der er spækket med undtagelsesmuligheder for værnepligtige med pengepungen i orden. I det hele taget er *ejendomsret* et langt mere centralt ord end *frihed* til forståelse af landboreformerne og af det kapitalistiske samfund, som skabtes på deres fundament.

Wedel, Adeler og Juel kunne godt tilslutte sig reformpolitikens overordnede mål. Det drejede sig også for dem om at få styret samfundsskibet ind på en ny kurs, hvor man fuldt ud kunne udnytte den stærke økonomiske medvind. Uenigheden opstod, når midlerne og metoderne skulle vælges. De vestfynske godsejere mente, at nye lovpåbud på det økonomiske område generelt var en dårlig idé. I stedet for så de langt hellere, at regeringen gennem opmuntringer, belønninger og statsstøtte fremmede den ønskværdige udvikling. De var dog enige om at indrømme, at der var behov for politiske reformer, når det gjaldt udskiftning og stavnsbånd samt i en vis udstrækning skiftevæsenet. Adeler forslog derudover, at statsmagten ad lovgivningens vej forbedrede skole-, fattig-, og politivæsenet; afskaffede den upopulære ekstraskat af 1762 samt oprettede et statsligt kreditvæsen.

Wedel, Adeler og Juel opfattede sig utvivlsomt som repræsentanter for den ægte, sunde, selvgjorte godsejerklasse, der drev sine gårde efter de mest rationelle, økonomiske grundprincipper. Flere steder vendes brodden mod rige majoratsbesiddere; godsejere med store embedsmandsgager eller mod »de kapitalister, som for at gøre sig et navn, vil opofre deres godsers reventer«. ²⁴ Det var tydeligt nok en skræk for, at disse godsbesiddere helt skulle stjæle billedet, og blive gjort til eneste godsejernorm, der har været med til at få fynboerne til at gribe pennene og protestere. Dette forstærkedes ydermere af, at de iøvrigt ikke syntes at have haft meget tillid til, at centraladministrationens embedsmænd ville varetage deres interesser på betryggende vis. De vestfynske godsejere repræsenterede en moderat reformlinie, hvis holdninger sikkert deltes af langt de fleste af Øernes godsejere. Disse folk var ikke modstandere af forandringer, men de hævdede bestemt, at

reformerne var og blev et godsanliggende, som staten skulle blande sig mindst muligt i. De lagde afgørende vægt på at få gjort godsøkonomien mere rentabel, hvorimod reformer, der væsentligt kunne forskubbe de herskende magtrelationer mellem godsejer og fæstebonde, afvistes.²⁵

Til højre for moderaterne befandt sig de konservative godsejere, der stod stærkt i Jylland. De mente ganske enkelt ikke, at staten skulle give sig af med at lave reformer, der angik forholdene på godserne. Højest kunne der blive tale om at afskaffe misbrug, men dette var i vid udstrækning et domstolsanliggende. De konservative godsejere var dog som regel åbne overfor reformer af skole-, fattig- og politivæsenet.²⁶

På den anden fløj befandt reformgodsejerne sig. De var tilhængere af vidtrækkende politiske reformer, og så gerne at staten greb ind i alle forhold på godserne, og dermed direkte styrede udviklingen i den ønskede retning. Denne gruppe var ikke særlig stor, men den talte til gengæld indflydelsesrige embedsmænd med C. D. Reventlow i spidsen.

Godsejere og fæstebønder i åben konfrontation

I 1787–88 skærpedes modsætningsforholdet mellem godsejere og fæstere markant. Bønderne mente at have reformregeringen i ryggen, og derfor prøvede de med alle midler på at presse godsejerne til indrømmelser. Hoveristrejker, arbejde efter reglerne-aktioner samt indsendelse af klager var nogle af de mest anvendte kampmidler i denne magtkamp.²⁷

Samtidig gennemførtes den ny lovgivning, der gjorde godsejerne urolige. Hertil kom en udpræget godsejersfjendtlig opinion, som gjorde at de følte sig angrebet på alle fronter. Derfor svarede de også igen med mange midler. Som vi allerede har set, prøvede de gennem deltagelse i den offentlige debat og gennem åben kritik at påvirke opinionen og politikerne i København, men hvordan kunne der sættes ind over for deres egne fæstere? Her var der også flere muligheder! 1780'ernes vestfynske fæstebønder betalte altid, hvad de skulle; de sad således trygt i deres gårde, og kunne ikke røres. Godsejernes indflydelse var derfor særlig knyttet til den situation, hvor der skulle tiltræde nye fæstere. At undlade at udstede fæstebreve ville her være et effektivt magtmiddel. Tabel 2 viser, at der i

1788–89 kun udstedtes få gårdfæstebreve på vestfynske godser. Variationen fra sted til sted var stor; på Hindsgavl blev der ikke udskrevet et eneste fæstebrev i over tre år mellem marts 1787 og april 1790. På Kærsgård var der et hul fra maj 1787 til august 1788, og på Billehave fra efteråret 1788 til december 1790.²⁸

Samtidig med at godsejerne holdt fæstebrevene tilbage, indførtes der mange steder en ny praksis, som gik ud på først at præsentere de kommende fæstere for nogle »fæstevilkår« eller »fæstekontrakter«, der havde karakter af foreløbige fæstebreve. Her forpligtedes fæsterne altid til at istandsætte bygningerne, før de kunne få et rigtigt fæstebrev med dertil hørende synsforretning. På den måde slap godsejerne fortsat for selv at foretage de nødvendige istandsættelser af fæstegårdene, og dermed kunne de omgå den del af 1787-forordningen, som de var utilfredse med.²⁹

At godsejerne brugte fæstebreve, som et magtmiddel i den aktuelle magtkamp på godserne er et velkendt fænomen. Mest har man hørt om den ulovlige udstedelse af åremålsfæstebreve; en praksis, der formentlig blev sat en stopper for med forordningen af 19. marts 1790, hvor de allerede gældende regler om livsfæste indskærpedes. Åremålsfæstebreve forekommer vistnok ikke på Vestfyn. Derimod udfoldede der sig en praksis, der hele tiden befandt sig på kanten af det lovlige. Godsejerne var forpligtet til at holde deres fæstegårde forsynet med fæstere, men nærmere regler for dette fandtes ikke. Først i 1820 bliver det påbudt, at der højst må gå et år og to uger fra en fæstegård blev ledig, og til der er udstedt brev til en ny fæster. Indtil da var spørgsmalet et anliggende, som den lokale amtmand kunne rejse ved en domstol. Det skete sikkert så godt som aldrig; dertil var lovgrundlaget for spinkelt og de gode eller dårlige undskyldninger for mange.³⁰

Godsejerne havde også mulighed for at forhale fæsteoverdragelsen ved at trække de forudgående skifteforretninger i langdrag. Det benyttede adskillige vestfynske godsejere sig af. I 1786 afsluttedes 8 skifter efter fæstegårdmænd; i 1787 og 88 var tallet 3 om året, og i 1789: 17.³¹ I forordningen af 8. juni 1787 fastsloges det, at godsejernes fordringer i deres fæsteres dødsboer i fremtiden skulle pådømmes af herredsfogederne. Selvom denne nye praksis kunne forsinke skiftebehandlingen, kan det ikke være den eneste forklaring på de problemer, der

Tabel 2. Udstedelsen af gårdfæstebreve på vestfynske godser 1782–92.

År	Hinds- gavl	Kærs- gård	Billes- have	Brahes- borg	Erholm- Sønderg.	Brahes- holm	Frd.- gave	To- tal
1782	6	0	2	2	6	6	8	30
1783	2	5	3	1	1	4	2	18
1784	3	2	3	2	4	2	10	26
1785	0	0	2	3	5	3	9	22
1786	2	6	0	5	7	1	6	27
1787	3	2	3	6	4	6	2	26
1788	0	4	1	4	0	5	5	19
1789	0	3	0	0	1	3	2	9
1790	5	0	1	4	0	3	1	14
1791	0	0	3	4	4	1	0	12
1792	0	3	2	3	1	5	1	15

Kilde: Fæsteprotokoller, se note 28.

var på området, og som førte til forordningen af 12. februar 1790, der gav alle skiftemyndigheder ordre om at føre omhyggelige skifteprotokoller samt pålagde amtmændene at kontrollere alle skifter nøje ved de årlige forevisninger af protokollerne.

Hvordan reagerede bønderne nu på den skærpede gods-ejerpraksis?

I august 1787 udsendte bondekarl Anders Andersen en lille bog, hvor han gik i rette med de vestfynske godsejerpjecer. Skriftet var blevet til på tilskyndelse af mange bønder, understregede forfatteren, der i øvrigt ikke turde oplyse, hvor han boede af frygt for godsejerchikaner. Pjecen blev tilstillet Landbokommissionen med ønsket om, at bonden gives »en liden frihed og lindring, at han kan gaae herefter en Friderick den 6te i møde med glæde og frimodighed, og ikke med taushed og klage«.³²

I 1789–90 kulminerede hoveristrejkerne på de danske godser, og det må ses som et udtryk for, at konfrontationen netop i de år var på sit højeste.³³

I Allested, der hørte under Søbysøgård, indgik alle bønderne omkring 1800 en aftale gående ud på at ingen ny fæster måtte underskrive en fæstekontrakt før den var godkendt af bylau-

get. Dermed ville man forhindre, at godsejeren skruede fæstebetingelserne for højt op.³⁴ Tilsvarende modspil fra bøndernes side vil sikkert kunne støves frem andre steder, og dermed tilføres reformårenes styrkeprøve mellem godsejer og fæster nye nuancer, som gør disse års samfundsudvikling endnu mere intens end hidtil antaget.

Hvorfor stoppede reformerne?

I midten af maj 1788 holdt Landbokommissionen sit sidste møde frem til 1790. Denne lange pause kom til at sætte skel i dansk landbohistorie, idet den markerer afslutningen på den politiske reformindsats. Da kommissionen igen tog fat, undlod den at gøre noget ved de – stadig uløste – store problemer, som f.eks. hoveri og tiende; i stedet blev det til en række gods-ejervennlige tiltag. Reformerne standsede, som Feldbæk skriver det, så at sige på halvvejen.³⁵

Hvorfor nu det?

Før jeg prøver på at besvare spørgsmålet, vil det nok være en god idé at gøre sig klart, hvilke interesser regeringen, godsejerne og bønderne havde i politisk-økonomiske landboreformer.

For *regeringen* var en vigtig interesse, som Jens Holmgaard har påvist det, hensynet til statsfinanserne. Da alene bøndergårdene var skattepligtige, måtte staten have en særdeles stærk fiskal interesse i at vedligeholde og forøge denne vigtige indtægtskilde, der bidrog med halvdelen af de samlede statsindtægter. Regeringen havde derudover en væsentlig interesse i at reducere godsejernes administrative rolle og dermed at få ført forvaltningen af landbefolkningen up to date, således at den ikke stak alt for meget af fra tidens standarder og menneskesyn.³⁶

Blandt *godsejerne* fandtes der forskellige holdninger til de politiske reformer. Grundlæggende for de fleste var det, at man mente, at reformerne skulle styrke – og ikke modarbejde – den igangværende økonomiske udvikling på godserne. Godsejernes hovedinteresse gik derfor i retning af, at det først og fremmest skulle være godsernes »behov«, der skulle bestemme den konkrete reformpolitik.

Bønderne, og hermed menes gårdmændene, havde en klar

interesse i politiske reformer, som kunne ændre magtforholdet på godserne i deres favør. De måtte også være stærkt interesserede i alt, som kunne forbedre deres økonomiske og sociale position.

Omkring 1786 forelå altså en situation, hvor så godt som alle var interesseret i reformer. Samtidig er det også klart, at der lurede tydelige interessenmodsatninger mellem hovedaktørerne. Skulle godsejerne have større råderet over deres ejendom, f.eks. således at de frit kunne lægge fæstegårde ind under herregårdene, ville det gå ud over bønderne og samtidig betyde færre penge i statskassen. På den anden side ville grundlæggende forbedringer af bøndernes stilling som fæstere, ikke kunne ske uden at godsejerne ville føle sig dybt krænkede, og derfor sandsynligvis iværksætte et statskup.

1780'ernes reformpolitik måtte derfor blive til i et stadigt mere intenst spændingsfelt mellem godsejere og fæstebønder. For regeringen blev det en vanskelig balancegang, hvor det drejede sig om så vidt muligt at imødekomme bøndernes reformønsker uden at træde de økonomiske magthavere – godsejerne – for meget over tærerne. Derfor tog man først fat på de spørgsmål, som der var bred forståelse for at ændre på. Det resulterede i 8. juni 1787-forordningen, og ikke mindst stavnsbåndsforordningen, som regeringen af hensyn til de urolige bønder med alle midler prøvede at gøre mere revolutionær end den i virkeligheden var.³⁷ Ingen af disse reformer havde de vestfynske godsejere noget afgørende imod. De var sikkert glade for at slippe af med udskrivningsvæsenet, og selvom enkelte af dem følte sig krænket over det indgreb i fæsteforholdet, som skete med 8. juni-forordningen, fandt de snart ud af at leve med de nye regler.³⁸

Reformerne frem til sommeren 1788 havde i godsejernes øjne skabt et nyt grundlag for relationerne mellem godsejere og fæstere. Ud fra denne nye basislinie skulle livet på landet nu gå videre i et samspil mellem godsejere og bønder, og fra da af skulle staten holde fingrene væk. Derfor begyndte godsejerne i 1788 at udsende signaler om, at nu var det nok med politiske reformer. De vestfynske jorddrotters aktiviteter var, som vi har set det, rettet både mod regeringen i København og mod de lokale fæstebønder. Når godsejerne i 1788 hævdede, at reformerne allerede havde fået alvorlige konsekvenser for godsøkonomien, var det vildt overdrevet. På den anden side

havde de vel ikke andet valg end hårdnakket at påstå, at man allerede var gået alt for vidt, når hensigten var at forhindre regeringen i at gennemføre flere nye reformer.

Modbevægelsen fortsatte i 1789 og kulminerede med proprietærfejden i 1790, hvor over hundrede jyske godsejere prøvede på at overtale kronprinsen til at stoppe for flere reformer. Det er ikke overraskende, at den mest massive modstand førtes frem af jyderne. Det var dem, der havde mest at miste.³⁹ Selvom ingen – hverken dengang eller senere hen – har været glade for at indrømme det, lykkedes det faktisk for godsejerne effektivt at blokere for flere bondevenlige reformer, og de nye ting, der blev gennemført i 1790'erne var så godt som alle i godsejernes favør. Hoveriets afskaffelse – bøndernes hovedkrav – blev syltet og aldrig gennemført; landgilden kunne efter 1792 frit sættes op, samtidig med at det blev lovligt at langtidsforpagte fæstegårde ud. Mulighederne for at lægge fæstegårde ind under hovedgårdene udvidedes drastisk, mens statsstøtten til selvejerløb var meget begrænset. Endelig indskærpede en ny politiordning i 1791 lydigheden på landet, samtidig med at godsejerne endnu i mange år bevarede skiftemyndigheden over deres fæstere.

Med landboreformerne skabtes grundlaget for en bedre udnyttelse af de agrare ressourcer, og det betød en styrkelse af godsejernes og gårdmændenes position. Der skulle imidlertid gå endnu 50 år inden flertallet af Danmarks gårdmænd var selvejere, og endnu længere tid inden bønderne fik politisk indflydelse. Godsejerne havde derfor stadigvæk det store ord at skulle have sagt på landet, og godsdriften udfoldede sig for fuld kraft i hele 1800-tallet på bekostning af den store proletariserede landarbejderklasse, der arvede fæstegårdmændenes hoveriarbejde.

1790'ernes blokering af landboreformerne kom dermed til at kaste en lang skygge. Eller sagt på en anden måde: Ved landboreformerne gennemførtes der ikke noget konsekvent spor-skifte. Toget gik i stå midt i det hele, og her fik det lov til at holde for rødt lys i over et halvt århundrede.

Noter

1. Rentekammerets cirkulæreskrivelse til amtmændene, $15\frac{1}{2}$ 1788 samt svarene herpå findes som bilag 152 til den store landbokommisjons forhandlingsprotokol, 1788–92. Rtk. 434.4.
2. Sagens akter findes p.g.a. generalfiskalens involvering i Danske Kancellis sjællandske afdeling. Koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser, 1789, nr. 99 og 167. Under det sidste nr. findes materialet fra Uldalls samling, fol. 138. Desuden findes breve i Kancelliets brevbog 1788 (nr. 2090 og 2373) samt i suplikprotokol for sidste halvår 1788 (sag 1572).
Jvf. E. Holm: Kampen om landboreformerne i Danmark, side 154 og 243.
3. Rosenstand-Gioske omtaler både i okt. og nov. 1788 og i febr. og maj 1789 sagen, men han kender den tydeligvis kun andenhånds. F.eks. er han ikke sikker på, hvilke godsejere, det drejer sig om. J. P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige efterretninger. Ny kgl. samling 2100h. Det. kgl. Bibliotek.
4. Slægten Juel: Dansk adels årbog, 1927. Juels maritime karriere findes i Topsøe-Jensen og Marqvard: Officerer i søetaten, 1660–1932, bd. 1, side 688f.
Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebøger 1789 og 1798; hoveriprotokol 1773; indberetninger 1777, 1785, 1795 og 1797. Kilde se note 5–6. Hoveriaftalen blev indgået i december 1790, og trådte i kraft 1. maj 1791. Journalsag 1336. Jysk-fynske landvæsenskontor, Rtk. 2483.268.
5. Adeler-slægten: Dansk adels årbog, 1906.
Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebog 1786 og 1788 (Jordebøger indsendt fra godserne, 1745–1826, Assens amtstue arkiv, LAF); hoveriefterretninger 1791 og hoveriforeninger 1786 – (Hoveriforeninger 1791 – Rtk. 2485.100); indberetninger 1777, 1784, 1795 (Indberetninger om forbedringer i landvæsenet, 1773–1809, Rtk. 2485.10).
Bøndernes hoveriklage 1786 findes i: Breve fra amtforvalterne, 1784–90, Assens-Hindsgavl amters arkiv, nr. 92 og i amtets kopibog 1783–92 (nr. 10).
Lundings udtalelse findes citeret i Bro Jørgensen: Industriens historie i Danmark, 1730–1820. Side 29f, Kbh. 1943.
Arbejdsanstalten i Middelfart omtales i J. Bluhme: Beskrivelse over Middelfart, side 35f, Odense 1795.
6. Lejejord: græsmark; grønjord; jord, der tidligere har været dyrket, men nu ligger hen til græs. (Lejejord i Ordbog over det danske sprog).
7. Wedels efterkommere blev i 1826 nobiliteret, og derfor findes slægtens stamtavle i Dansk adels årbog, 1946.

Wedels forfatterskab:

»Til vandringsmanden!« Indlæg i Fyens Stifts Journal, 4. sept. 1780.

Anmeldelse af E. Fleischers Agerdyrkningskatekismus, usign. Danmarks litterariske progresser, bd. 1, side 69–109, Odense 1781.

Videre anmerkninger i anledning af S. T. hr. generalprocureur Bangs afhandling og hr. Fabricius' skrift om voredskabet. Almeennyttige samlinger, bd. 15, side 412–29. Odense 1787.

Svar til S. T. hr. cancelliraad Fabricius og flere (Skrevet i landvæsensfeiden i aaret 1787) Dat. 1. juni 1787. Almeennyttige samlinger, bd. 16, side 416–30. Odense 1787.

Anmerkninger ..., se note 10.

Historisk efterretning betræffende eiendom og frihed i Danmark og bidrag til de menneskelige ephemerider. Almeennyttige samlinger, bd. 17, side 291–353. Odense 1788.

Promemoria, dat. 21. maj 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 17, side 246–60. Odense 1788.

Anmærkninger over hr. etatsraad Rothes afhandling om Danmarks og Norges indbyrdes fordringer til hinanden. Dat. 18. sept. 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 18, side 56–65. Odense 1789.

Svar paa hr. cancelliraad Fabricii fortsatte tanker i anledning af de Kiøbenhavnske lærde efterretninger no. 8 og 21. Dat. 1. okt. 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 18, side 147–61. Odense 1789.

Oversættelse fra engelsk af Svift: Gullivers 3. rejse. Almeennyttige samlinger, bd. 19, side 3–75, 83–142. Odense 1789.

Betragtning i anledning af den franske revolution. Almeennyttige samlinger, bd. 25, side 262–74, Odense 1792.

Om humleavlens historie og dens fremgang i Fyen. Handels- og industritidende 1805, nr. 79 og 80, side 314–16, 318–20. Kbh. 1805.

Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebøger 1764 (Holsegård), 1788, hoveriprotokol 1773, hoveriefterretninger 1791 – (Hoveriefterretninger, 1791 – Rtk. 2485.115), hoveriforeninger 1792 – indberetninger 1777 og 1783. Kilde se note 5.

Hans Hansen: Portrætmalerens dagbog (1793–7), Memoirer og breve VI, 1907, side 180.

Gregers Begtrup: Agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. 3, side 195. Kbh. 1806.

8. Rantzau-slægten: Dansk adels årbog, 1930.

Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebog 1788, hoveriforeninger 1791, indberetninger 1777 og 1785. Kilde se note 5 og 7.

Kjeld Winding: Trechow, 1951.

9. Trampe: Dansk adels årbog, 1934 og 1961.
Hans Hansen: Portrætmalerens dagbog, side 191, se note 7.
Godshistorien: Jordebøger 1788, 1799 (Flenstofte), hoveriefterretninger 1791, hoveriforeninger 1792, hoveriaftale 1800 (Hoveriakterne ligger under Frederiksgave og Flenstofte), indberetninger 1785 og 1801. Kilde se note 5 og 7.
10. Niels Krabbe Juel: Korte tanker i anledning af hr. generalprokureur Bangs afhandling om bondestanden i Danmark (22 sider). Odense 1786.
Jacob Wedel: Anmerkninger ved høiædle, velbaarne hr. generalprocurer Bangs afhandling om bondestanden i Danmark (66 sider). Odense 1787.
Christian Holger Adeler: Allehaande tanker i anledning af hr. conferenceraad Bangs afhandling om bondestanden (143 sider). Odense 1787.
11. Adeler, side 72.
Arvefæste slog aldrig an på Fyn. I 1835 fandtes der ikke én arvefæstegård i hele Odense amt, og på Sydfyn var Brahetrollebønderne stadig de eneste arvefæstere (100 gårdmænd, 29 husmænd). Stat. Tabelværk, 2. 2. 1837.
12. Samme, side 48.
13. Samme, side 25.
14. Samme, side 113f.
15. Wedel, side 43.
16. Adeler, side 58.
17. Juel, side 10.
18. Videnskabernes Selskabs kort, 1780 samt Designation paa de i 1733 oprettede ekserserplader i Assens og Hindsgavl amter. Udskrivningssager. Assens-Hindsgavl amters arkiv, nr. 176. LAF.
19. Adeler, side 20.
20. Wedel, Almeennyttige samlinger, bd. 16, 1787, side 418.
21. Adeler, side 19.
22. C. Bjørn: The peasantry and agrarian reform in Denmark, Scan. Econ. Hist. Rev. 1977, side 117–37.
Samme: Bonde, herremand, konge. Kbh. 1981.
B. Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Kbh. 1983.
23. Wedel, side 54.
24. Juel, side 14.
25. Grev Ludvig Reventlow udtrykte den moderate reformlinies synspunkter, da han i talen på Brahetrolleborg, den 14. sept. 1788, sagde følgende til Rentekammerets repræsentant W. A. Hansen: »Det maae være Dem ikke mindre kiært, bedste Herr Etatsraad, at have været vidne til det her givne beviis paa, at der gives jordegods-eiere og gaardbeboere, som søge det sande, og at forordninger, i hvor gode og velgiørende de end ere, alligevel ikke kan

- udrette, hvad saaledes foreenede kræfter virke*, naar de ere lettede ved den understøttelse, det biefald, som det kongelige Rentekammer har forundt os«. (Min understregning). Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds, bd. 2 side 213. Kbh. 1896.
26. Feks. J. O. Schack-Rathlou, se: T. Thaulow: En dansk statsminister, side 239, Kbh. 1932.
27. Se note 22.
28. Fæsteprotokol 1719–1819, 7/1. Hindsgavl godsarkiv. LAF.
 Do 1719–1808, 7/2. Brahesborg godarkiv. LAF.
 Do 1719–1826. Kærsgård godsarkiv. LAF.
 Do 1761–1887, 7/1. Billeshave godsarkiv. LAF.
 Do 1768–1837, 7/3. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
 Do 1776–1887, 7/1. Brahesholm godsarkiv. LAF.
 Do 1762–1831. Frederiksgave godsarkiv. LAF.
 På Erholm-Søndergårde gods udstedtes der kun et enkelt gårdfæstebrev mellem juni 1787 og udgangen af 1791, mens der på Brahesborg var en pause fra okt. 1788 til foråret 1790. Den nye godsejerpraksis afslørede sig ogsaa på en anden måde. I årene 1780 – medio 1787 gik der i gennemsnit 7 måneder fra den dag skiftet efter en afdød gårdfæster var afsluttet til der blev udstedt et fæstebrev til efterfølgeren. For perioden medio 1787–1795 øges denne ventetid til over 2½ år. Mest markant var stigningen på Erholm-Søndergårde gods (fra 2,0 til 49,3 måneder) og på Hindsgavl (fra 6,0 til 53,4 måneder), mens den på Kærsgård øgedes fra 6,3 til 9,3 måneder. På Brahesborg faldt den derimod fra 17,1 til 12,4 måneder. Forvalteren på det jyske grevskab Scheel fortæller i et brev fra dec. 1787, at nogle godsejere omgik 8. juni-forordningen ved at tilbageholde fæstebreve. O. Christensen: Storlandbrug under omformning, side 255, Kbh. 1982. Jvf. ogsaa C. Bjørn: Den jyske proprietærfejde, side 11.
29. På Erholm-Søndergårde gods havde 14 gårdmænd i 1791 ikke fået fæstebrev »formedelst bygnings istandsættelse«. I 1800 manglede 16 fæstegårdmænd breve, og det samme var tilfældet i 1814. 8/10 Breve og dok. vedr. skiftevæsenet, 1777–1816, 7/5 Fæstebreve og kontrakter, 1795–1816, 14/5 Skrivelser vedr. forvalter Kamp. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
30. I kancellipromemoret 31. juli 1790 til amtmanden i Nyborg meddeles det: »Naar nogen proprietair skulle befindes ... at lade en bonde hensidde i en bondefæstegaard uden derpaa at meddele ham fæstebrev, bør han af øvrigheden paa lovlig maade tiltales«. Stiftamtmanden i Ålborg skriver i 1791, at det ikke sjældent sker, at godsejere udsteder »fæstebreve under navn af forpagtnings- eller lejecontracter«. Disse dokumenter var uden synsforretninger, og da de ikke indførtes i fæsteprotokollerne, unddroges de

amtmandens tilsyn. Stiftamtmanden foreslår derfor, at sådanne kontrakter erklæres ugyldige, men det kan han ikke få Kancelliet med på. (Kancellipromemoria til stiftamtmanden i Ålborg, 1. okt. 1791.)

- Forordningen af 9. februar 1820 fastslår, at der skal være udstedt fæstebrev til en ny bruger senest 1 år og 2 uger efter, at gården er blevet ledig. Sker dette ikke bødes der 20 rdl. til fattiggassen; de samme beløb erlægges for hvert år, der ikke er udstedt fæstebrev.
31. Tallene bygger på oplysninger fra fæste- og skifteprotokoller fra Hindsgavl, Kærsgård, Brahesborg og Erholm-Søndergårde gods. LAF.
  32. Anders Andersen: Korte og i enfoldighed fremviiste behandlinger imellem proprietaren og bondestanden i Danmark tildeels af mangfoldige bønders samtale. (30 sider) Odense 1787.
  33. C. Bjørn: Den jyske proprietærfejde, figur 1–4, side 14f.
  34. Lotte Dombernowsky: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...«, side 47, Odense 1985.
  35. Ole Feldbæk: Kongen bød – Enevælden og reformerne i C. Bjørn (udg.): Landboreformerne – forskning og forløb, side 16, Odense 1988.
  36. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshistorisk Årbog, 1954, side 59–78.
Samme: Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og nutid, 1977, side 37–47.
  37. Min kronik »Vi fejrer et bluffnummer« i Politiken 18. maj 1988.
  38. Jvf. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, 1983, side 366f.
  39. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie, 1979, side 1–70.
C. Colbjørnsen: Betragtninger i anledning af endeel jydsk jordrotters klage, Kbh. 1790.